

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОЗНАВСТВА

УДК 351.9

Макаренко Наталія Костянтинівна –
кандидат юридичних наук, професор
кафедри управління оперативно-службової
діяльності Національної академії
Служби безпеки України

Актуальні проблеми державного контролю за дотриманням прав і свобод особи у сфері кримінального судочинства

Розглянуто актуальні проблеми здійснення державного контролю у сфері кримінального судочинства, яскравим прикладом якого є судовий контроль за забезпеченням прав і свобод особи. На підставі здійсненого аналізу встановлено соціально-правову природу судового контролю.

Ключові слова: державне управління; контроль; суд; судовий контроль; суспільство; функція.

Історія людства свідчить, що законність і дисципліна є головними передумовами існування будь-якої держави. Вони невід'ємні одна від одної. Законність можлива лише за умови суворого дотримання дисципліни всіма фізичними та юридичними особами, а дисципліна, відповідно, зумовлена межами закону.

Контроль – основний спосіб забезпечення законності й дисципліни в державному управлінні. Він є одним із найважливіших елементів державного управління, важливою функцією держави. Без організації та здійснення контролю неможлива діяльність державного апарату, інших державних структур. Будь-яке рішення чи дія у сфері державного управління закінчуються контролем за їх виконанням, інакше вони не матимуть сенсу. Контроль є одним із головних чинників, що дисциплінує поведінку службовців державного апарату й

громадян як у сфері державного управління, так і в суспільстві загалом. Це те, що робить «прозорим» для суспільства діяльність держави, а для держави – внутрішньосуспільні відносини, стан роботи окремих державних та інших утворень тощо. Особливої актуальності державний контроль набуває в правовідносинах, під час реалізації яких можливі посягання на права й свободи особи. Саме такі правовідносини притаманні сфері кримінального судочинства. Адже під час кримінальних проваджень особа може зазнавати найвідчутніших перепон у здійсненні власних прав і свобод, до того ж такі перешкоди можуть бути наслідком порушень законодавства. Запобігати таким правопорушенням покликаний судовий контроль як окремий спеціалізований вид державного контролю.

Питанням державного контролю присвячено праці О. Ф. Андрійка, А. Т. Боннера, Н. П. Кучерявенка, В. В. Малькова, М. С. Студеникиної, Х. Х. Шнейдера, О. В. Шоріної та інших учених. Проблемам контролю у сфері кримінального судочинства приділили увагу В. С. Афанасьєв, Ю. М. Грошевий, І. Є. Марочкін, А. Р. Туманянц, Н. М. Чепурнова й інші науковці. Водночас змісту соціально-правової природи судового контролю як окремого виду державного контролю в окремо взятій сфері правозастосування, відображеного в положеннях чинного Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, та пов'язаних із цим питань приділено ще не достатньо уваги.

Метою пропонованої увазі статті є висвітлення найактуальніших питань, безпосередньо пов'язаних зі здійсненням державного контролю за дотриманням прав і свобод особи у сфері кримінального судочинства.

Історично склалося так, що процесуальні дії та заходи процесуального примусу у сфері кримінального судочинства поділяються на такі, для вчинення яких:

достатньо волевиявлення суб'єкта досудового розслідування;
необхідним є юридичне втручання з боку іншого суб'єкта кримінального судочинства (прокурора, слідчого судді або судді).

В. С. Афанасьєв та В. В. Лазарєв називають таке втручання процесуальним контролем [1, с. 365–366]. Науковці визнають співвідношення нагляду та контролю як часткового та загального. З огляду на розширення повноважень суду в нашій країні, необхідно більш детально висвітлити наведені види процесуального втручання.

Контроль (від фр. *controle*) тлумачать як перевірку виконання чого-небудь (наприклад, законів, планів); облік, спостереження за чим-небудь (фінансовий нагляд, нагляд у техніці тощо) [2, с. 446–447]. Тобто контроль може відбуватись як після виконання чого-небудь, так і безпосередньо під час здійснення будь-чого (у вигляді нагляду). Наглядом називають пильнування, слідкування з метою забезпечення порядку [3, с. 148]. Нагляд зазвичай здійснюють одночасно з явищем, яке відслідковують, а не після нього. У юридичній літературі, яка дісталась нам у спадок від колишнього СРСР, використано більш конкретні поняття: «контроль внутрішньовідомчий», «контроль і перевірка виконання», «контроль фінансовий», «прокурорський нагляд», «наглядова інстанція», «наглядове провадження» [4, с. 369–370, 432–433] тощо. Досудового розслідування безпосередньо стосується таке явище, яке за часів СРСР визначали юридичним терміном «прокурорський нагляд». У сучасній Конституції України його визначено як «нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство» (ст. 121) [5]. До того ж, на прокуратуру покладено такі види нагляду, як нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних провадженнях, застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, а також нагляд за додержанням прав і свобод людини та громадянина, додержанням законів із цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими й службовими особами (ст. 121 Конституції України) [5].

У межах законодавства передбачено такі права прокурора: мати повний доступ до матеріалів, документів та інших відомостей, що стосуються досудового розслідування; доручати органу досудового розслідування проведення досудового розслідування; погоджувати або відмовляти в погодженні клопотань слідчого до слідчого судді щодо проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій у випадках, передбачених Законом, чи самостійно подавати слідчому судді такі клопотання тощо. Ці та інші права свідчать про широкі юридичні повноваження, пов'язані з втручанням у діяльність слідчого, провадження досудового розслідування. Прокурор був та є зобов'язаним нині здійснювати постійний нагляд за виконанням

законів органами, які здійснюють досудове розслідування та оперативно-розшукову діяльність.

З прийняттям Конституції України право впливати на хід досудового розслідування отримав суд. Воно набуває реалізації під час розгляду пропозицій органів досудового розслідування щодо обмеження конституційних прав особи, а також скарг на дії слідчого та прокурора. Цій діяльності притаманний здебільшого епізодичний характер, що відрізняє її від прокурорського нагляду. Використання під час досудового розслідування прокурорського нагляду та судової діяльності не є чимось новим у кримінальному процесі нашої країни. У дореволюційний період, відповідно до вимог Статуту кримінального судочинства 1864 р., одночасно на розслідування справи впливали прокурорський нагляд та суд. Прокурорський нагляд передбачав постійне спостереження за слідством у місці його провадження та надання пропозицій, обов'язкових для виконання. Судова діяльність під час досудового слідства здійснювалась у вигляді делегувань суддею прав на проведення деяких процесуальних дій слідчому (видавався ордер – припис на виконання слідчої дії), а також суддя розглядав скарги на дії органу розслідування та заявлені відводи [6, с. 259].

На сьогодні існують дві головні точки зору щодо характеристики діяльності суду стосовно обмеження конституційних прав і свобод особи під час досудового розслідування в Україні. Одні вчені вважають, що вона за своєю сутністю відповідає такій функції суду, як судовий контроль, а інші стверджують, що ця діяльність здійснюється в межах виконання такої функції, як правосуддя.

Існує думка відносно доцільності іменування діяльності суду, яка стосується досудового розслідування, поняттям «судовий контроль». Вищезазначене тлумачення дає змогу стверджувати, що контроль полягає як у перевірці вже здійсненого, так і в спостереженні (нагляді) за чимось під час чогось. Зазначені два види контрольної діяльності (перевірка та спостереження) дослідники виділяли і в інших видах контрольної діяльності. Наприклад, таке явище, як парламентський контроль, запропоновано розглядати як систему нагляду й перевірки [7, с. 411] або перевірки та «коригування» діяльності [8, с. 463], тобто предметом контролю постає як колишня, так і нинішня діяльність

підконтрольного суб'єкта. О. М. Бандурка та М. М. Тищенко, зважаючи на час учинення, розкривають сутність контролю, що полягає в: спостереженні за функціонуванням підконтрольного органу; отриманні об'єктивної та достовірної інформації про стан законності в ньому; уживанні заходів щодо подолання та усунення порушень законності й дисципліни; з'ясуванні причин та умов, що призвели до порушення вимог правових норм; уживанні заходів щодо притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні вимог законності й дисципліни [9, с. 215–216]. Л. В. Коваль також розглядає контроль як діяльність, що передбачає перевірочні та наглядові дії [10, с. 189–190].

Н. М. Чепурнова вважає, що судовий контроль полягає в «охороні судами конституційної, загальної та арбітражної юрисдикції конституційного ладу, прав і свобод людини й громадянина, забезпечення режиму законності, верховенства та прямої дії Конституції, яка здійснюється в особливому процесуальному порядку з метою відновлення й охорони законних прав та інтересів людини й громадянського суспільства загалом» [11, с. 59]. На думку Н. М. Чепурнової, судовим контролем є діяльність суду, що передбачає розгляд скарг на діяльність суб'єктів кримінального судочинства; перевірку завершених розслідуванням кримінальних проваджень та винесення вироку; надання згоди на проведення оперативно-розшукових і слідчих дій, що обмежують права громадян [11, с. 116].

А. Р. Туманянц визначає судовий контроль (контрольну функцію суду в кримінальному судочинстві) як захист прав громадян шляхом контролю, а також власне перевірку застосування заходів примусу, пов'язаних з обмеженням цих прав [12, с. 19–20].

Використання терміна «контроль» (а також поняття, що його конкретизує, – «судовий контроль») передбачає певний адміністративний зміст, якому притаманна така складова, як обов'язкова наявність засобу перевірки вже вчиненого. Якщо з цих позицій розглянути діяльність суду щодо обмеження конституційних прав і свобод особи, то стає зрозумілим, що вона не може бути контролем за своїм змістом. Так, наприклад, обшук житла особи проводять лише за вмотивованою постановою судді (за винятком невідкладних випадків). Винесення постанови суддею

не є перевіркою вчиненого, оскільки процесуальну дію щодо обмеження права (предмет перевірки), ще проведено не було.

Відповідно до ч. 2 ст. 303 КПК України, перевірка дій слідчого в такому разі може бути предметом судового розгляду лише під час підготовчого провадження в суді згідно з правилами ст. 314–316 цього Кодексу, тобто через певний час після здійснення обмеження прав чи свобод особи. Правом на безпосередню перевірку порядку проведення вчиненого обмеження наділений прокурор. Водночас відносно діяльності судді щодо винесення рішення стосовно обмеження прав свобод особи може бути подано тільки заперечення, до того ж лише під час підготовчого провадження в суді (ч. 3 ст. 309 КПК України).

Таким чином, судовий контроль не є внутрішньовідомчою діяльністю власне суду. Відсутність підстав на право перевірки судової діяльності щодо обмеження прав і свобод особи надає право вважати позначення цієї діяльності терміном «судовий контроль» не зовсім правильним. Підтверджує цей висновок позиція щодо розуміння судового контролю у Великій Британії: «Судовий контроль – це той засіб, за допомогою якого англійський Високий суд перевіряє правильність процесу прийняття рішень у нижчих судах, арбітражних установах та інших державних органах... Високий суд втручається кожного разу, коли який-небудь державний орган учиняє незаконне, нерозумне чи несправедливе діяння» [13, с. 64]. Отже, у Великій Британії сутність судового контролю полягає в обов'язковій перевірці вищим судом правильності прийняття рішень нижчими судами.

На думку Ю. М. Грошевого та І. Є. Марочкина, до судового контролю у сфері кримінального судочинства належать розгляд скарг на дії слідчого та прокурора, тоді як діяльність суду щодо обмеження прав особи вказані вчені вважають здійсненням функції правосуддя [14, с. 12–14]. Звісно, така наукова позиція є більш вдалою, ніж ідея щодо підтримки введення терміна «судовий контроль». Водночас слід зазначити, що під час здійснення функції правосуддя повинні обов'язково діяти такі правові принципи, як змагальність сторін і гласність, чого бракує в процесі надання судової згоди на обмеження права на недоторканність житла.

У межах зазначених наукових обґрунтувань сутності діяльності суду стосовно обмеження прав та свобод особи можна стверджувати, що це є нова, окрема та спеціальна діяльність, що не має тих основних ознак, за якими її можна було б чітко визначити як функцію судового контролю чи правосуддя.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що діяльність суду щодо забезпечення прав та свобод особи є складовою загальної діяльності держави відносно забезпечення прав і свобод людини в Україні. Суд посідає чільне місце серед державних органів у цьому процесі. Розширення його повноважень щодо обмеження прав людини пояснюється підвищенням його ролі в нашому суспільстві. Розширення повноважень судової влади відбувається відповідно до історичних традицій і світового досвіду в цьому процесі. Позитивних результатів судова діяльність у забезпеченні правового статусу людини в Україні досягне тоді, коли громадяни нашої країни будуть щиро пишатися наявними правами та системою їх захисту, як пишались цим англійці, що відображено в реалізації права на недоторканність житла: «Найбідніший із найбідніших у власному будинку може протистояти всім силам Корони. Оселя може розвалюватися, дах труситися та продуватися наскрізь, дощ може пробиватися крізь стелю, але король Англії та всі його сили не мають права переступити через її поріг» [13, с. 36].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Основы права / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Юристъ, 1998. – 448 с.
2. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Голов. ред. укр. рад. енцикл., 1985. – 968 с.
3. Короткий тлумачний словник української мови. – К. : Рад. шк., 1978. – 296 с.
4. Юридичний словник. – К. : Голов. ред. укр. рад. енцикл., 1983. – 872 с.

5. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
 6. Устав уголовного судопроизводства 1864 г. Судебные уставы с изложением рассуждений, на коих они основаны. – Ч. 2. – СПб., 1867. – 523 с.
 7. Ківалов С. В. Парламентський контроль в Україні: законопроектні обґрунтування / С. В. Ківалов // Парламентаризм в Україні: теорія і практика : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 черв. 2001 р.). – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України. – 2001. – С. 411–417.
 8. Теплюк М. О. Парламентський контроль – одна з основних функцій парламенту України / М. О. Теплюк // Парламентаризм в Україні: теорія і практика : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 черв. 2001 р.). – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України. – 2001. – С. 463–468.
 9. Бандурка А. М. Административный процесс : [учеб. для высш. учеб. заведений] / А. М. Бандурка, Н. М. Тищенко. – К. : Літера ЛТД, 2001. – 336 с.
 10. Коваль Л. В. Адміністративне право : [курс лекцій] / Л. В. Коваль. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
 11. Чепурнова Н. М. Судебный контроль в Российской Федерации: проблемы методологии и государственно-правовой практики. – Ростов н/Д : Северо-Кавказ. науч. центр высш. шк., 1999. – 224 с.
 12. Туманянц А. Р. Контрольні функції суду у сфері кримінального судочинства / А. Р. Туманянц. – Х. : Основа, 2000. – 108 с.
 13. Судебный контроль и права человека. Материалы российско-британского семинара / под ред. В. М. Савицкого. – М. : Права человека, 1996. – 224 с.
 14. Грошевий Ю. М. Органи судової влади в Україні / Ю. М. Грошевий, І. Є. Марочкін. – К. : Ін Юре, 1997. – 18 с.
-